

Žydų gelbėjimas

„Yra legenda, kad pasaulį laiko 36 teisuoliai. Jie niekuo nesiskiria nuo paprastų mirtingųjų ir dažnai nenujaučia esą teisuoliais. Bet jei nors vieno iš jų nebūtų kiekvienoje kartoje, žmogiškasis skausmas pražudytų net naujagimių sielas, ir žmonės uždustų nevilties jūroje. Teisuoliai – tai žmonijos širdis, į kurią, kaip į bedugnį šulinį, susirenka mūsų kančios“¹.

Žydų istorikas Ichakas Aradas rašė: „Per visą karą sąjungininkai (Vašingtonas, Maskva ir Londonas) nežengė nė žingsnio, kad išgelbėtų žūstančius žydus. Taip, jie kovojo su Vokietija ir pagreitino pergalę. Tačiau milijonai žydų visoje Europoje neturėjo laiko laukti pergalės. Iki savo pralaimėjimo fašistai spėjo sunaikinti 6 milijonus žydų“².

Ir toliau: „Okupuotoje Sovietų Sąjungos teritorijoje nebuvo organizuotos nei antifašistinio, nei kito pogrindinio judėjimo pagalbos žydams. Tokia, tegul ir nelabai didelės apimties, pagalba buvo kai kuriose Vakarų Europos šalyse ir lenkų pogrindiniame judėjime, kuriame egzistavo maža grupė „Žegota““³.

Sunku nesutikti su cituojamų eilučių autoriumi, jo išvadomis. Tuo labiau kad Ichakas Aradas tyrinėja atskirus žydų gelbėjimo atvejus bendrame jų naikinimo procese. Apžvelgus tuos atvejus įsitikini, kad gelbėjo ne tie, kurie garsiausiai kiekvienoje sankryžoje šaukia: „Tebūnie šviesa!“, o tie, kurie tamsoje sugebėjo išsaugoti trapią gyvybės žvakę.

Žydai atsidūrė lietuvių žemėse 14 amžiuje, valdant Gediminui, sunkiu Europos žydams laikotarpiu ir per šimtmečius sukūrė čia palyginti nedidelę, bet labai savitą bendruomenę, kuri ilgą laiką turėjo garbingą vietą visos žydų tautos istorijoje. Kiekvienoje naujoje vietoje žydų istorija buvo ne pradžia, o tik tęsinys bendros žydų tautos raidos, trunkančios daugiau kaip penkis tūkstančius metų. Remdamiesi tvirtu dvasiniu pagrindu ir sukaupia patirtimi, žydai niekur ir niekada absoliučiai neištirpo kitų tautų, tarp kurių gyveno, istorijoje. Jie adaptuodavosi naujoje aplinkoje, prisitaikydavo prie naujų sąlygų, bet išsaugodavo savo tikėjimą, kultūrą, istoriją. Ištisos kartos žydų ir lietuvių gyveno, dirbo, augino vaikus kaimynystėje ir puikiai sutardavo tarpusavyje.

1939 m. Lietuvoje gyveno apie 240 tūkst. žydų*. Devyniasdešimt keturi iš šimto atgulė po velėna. Tokio tautos išnaikinimo Baltijos žemės nematė nuo prūsų sukilimų laikų.

ĮAMŽINTI, TIRTI IR AUKLĖTI

Žydų padavimuose kalbama apie „*lamed vov* – teisiuosius“, paprastus, kuklius žmones; jau vien būti šalia jų – laimė. Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Gelbėtojų skyriaus archyve saugomi dokumentai, nuotraukos, prisiminimai apie lietuvių, lenkų, rusų, baltarusių šei-

* Žr.: LTE, Vilnius, 1978, t. 4, p. 670.

mas, gyvenusias Lietuvos teritorijoje ir karo metais gelbėjusias žmones.

Gelbėtojų skyriaus archyve kaupiama Lietuvos ir užsienio spaudos informacija apie žydų gelbėjimo atvejus, susirašinėjimas su gelbėtojais ir išgelbėtaisiais ar jų giminėmis, kaimynais. Labai vertinami išgelbėtų žydų liudijimai, laiškai, nuotraukos. Visos bylos, kuriose sukaupta informacija apie gelbėtojų šeimas, numeruotos ir aprašytos⁴.

1953 m. Izraelyje specialiu Kneseto nutarimu buvo įkurtas Jad Vašemo Holokausto ir didvyriškumo atminties institutas. Jis siekia trijų tikslų: įamžinti, tirti ir auklėti. Jad Vašemas – tai tautos liūdesio paminklas. Institute peržiūrimi išlikusių gyvų žydų pristatyti dokumentai ir gelbėtojams suteikiamas Pasaulio Tautų Teisuolio vardas, jie apdovanojami atminimo medaliu ir garbės raštu, jų garbei Teisuolių alėjoje pasodinamas medis (žr. 1 pav.).

1975 m. vasario mėn. Onos ir Juozo Audėjų dukra Aldona Audėjūtė-Krutulis gavo laišką iš Izraelio⁵ (žr. 2 pav.).

1992 m. rugsėjo 23 d. pirmą kartą grupę gelbėtojų Lietuvos Prezidentas apdovanojo Žūvančiųjų gelbėjimo kryžiumi (žr. 3 pav.). Šio apdovanojimo iniciatoriai – Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas Vytautas Landsbergis ir Žydų muziejaus direktorius Emanuelis Zingeris.

...AŠ IŠLIKAU...

Gelbėjimą lėmė įvairios priežastys: politinės arba konjunktūrinės, visuomeninės, asmeninės arba konspiracinės, diplomatinės arba teritorinės, taip pat ir kitos, sunkiai klasifikuojamos, bet daugiausia subjektyvios.

Pažangiosios lietuvių inteligentijos atstovai neliko abejingi to sunkaus laikotarpio įvykiams. Taip Kipro Petrausko šeimoje išliko Siuzi Pomerancaitė. Dabar Siuzi-Danutė Pomerancaitė – Bostono universiteto profesorė. Žydų bendrijos surengtame susitikime su artimaisiais, pažįstamais ir bičiuliais ji pasakojo:

„Aš buvau niekada neverkiantis geto kūdikis. Kai tėveliai sužinojo, kad Kipro Petrausko šeima sutiko mane pri-glausti, jie gete surado daktarą, kuris suleido man migdančių vaistų. Vaistų dozė buvo tokia didelė, kad visi galvojo, ar aš užmigsiu, ar numirsiu. Aš užmigau, bet nujausdama, kad manęs laukia išsiskyrimas su tėvais, vis atsi-busdavau. Mane įkišo į maišą su bulvėmis ir nešė iš geto. Būtent tuo momen-tu, kai vokiečių karininkas paklausė: „Kas čia yra?“, aš atsibudau; man tur-būt trūko oro kvėpavimui ir aš pradėjau inkšti. Ponas Simonavičius, kuris mane nešė, atsakė – „maža kiauliukė“. Taip aš išsigelbėjau iš geto – kaip maža kiau-liukė bulvių maiše.

O Petrauskai mane mylėjo taip, kad aš niekad nepagalvojau, jog turiu kitus tėvus. Kai aprašiau savo gyvenimą, prašydama suteikti Elenai Žalinkevičaitėi-Petrauskienei Pasaulio Tautų Teisuolio vardą, parašiau, kad jos meilė man bu-vo karštesnė už saulę“⁶.

Respublikos nusipelnusi artistė Olga Kuzmina-Dauguvietienė Kaune slėpė ir globojo Ilją Tauberą, Solomoną Nabric-kį, Borisą Voščiną, Margitą Stenderytę, Frumą Vitkinaitę, Irutę Bagrianskytę⁷.

Šiaulių burmistras Jackus Sondeckis išgelbėjo dabar žinomą ir garsų teatro-logą Marką Petuchauską su motina⁸.

M. K. Čiurlionio duktė Danutė Zu-bovienė ir jos vyras Vladimiras Zubovas

כאילו קיים עולם חלא

WHOMEVER SAVES ONE LIFE IS AS THOUGH HE HAD SAVED THE ENTIRE WORLD

WHOMEVER SAVES ONE LIFE IS AS THOUGH HE HAD SAVED THE ENTIRE WORLD

WHOMEVER SAVES ONE LIFE IS AS THOUGH HE HAD SAVED THE ENTIRE WORLD

תעודת כבוד Certificate of Honour

THIS IS TO CERTIFY THAT IN ITS SESSION OF OCTOBER 25, 1994 THE COMMISSION FOR THE DESIGNATION OF THE RIGHTEOUS, ESTABLISHED BY YAD VASHEM, THE HOLOCAUST HEROES & MARTYRS' REMEMBRANCE AUTHORITY ON THE BASIS OF EVIDENCE PRESENTED BEFORE IT HAS DECIDED TO HONOUR

וזאת לתעודה שבישיבתה פיוס כ חשוון תשנ"ד החליטה הועדה לציון חסידי אומות העולם שליד רשות המחקר והיסוד על יסוד עדויות שהובאו לפניה לדעת כבוד ויקר ל

Stasys Žilėvičius **סטאסיס זילעביצ'יוס**

WHO, DURING THE HOLOCAUST PERIOD IN EUROPE RISKED HIS LIFE TO SAVE PERSECUTED JEWS THE COMMISSION THEREFORE HAS ACCORDED HIM THE MEDAL OF THE RIGHTEOUS AMONG THE NATIONS HIS NAME SHALL BE FOREVER ENGRAVED ON THE HONOUR WALL IN THE GARDEN OF THE RIGHTEOUS, AT YAD VASHEM, JERUSALEM.

על אשור בשנות השואה באיחופה עמו נפשו ככל להצלת יהודים נרדפים מידי רודפיהם הענק לזכות את המדליה להם בין צדיקי העולם שמו יונצח לעד על כבוד בחורשת חסידי אומות העולם ביד ושם.

Jerusalem, Israel
NOVEMBER 24, 1994

ניתן היום בירושלים
כא כסלו תשנ"ד

Anne Fleiter
בשם רשות הזכרון יריישים
ON BEHALF OF THE YAD VASHEM DIRECTORATE

R. P.
בשם הועדה לציון חסידי אומות העולם
ON BEHALF OF THE COMMISSION FOR THE DESIGNATION OF THE RIGHTEOUS

1 pav. Jad Vašemo Holokausto instituto 1994 m. lapkričio 24 d. raštas dėl Pasaulio Tautų Teisuolio vardo suteikimo Stasiui Žilėvičiui už žydų gelbėjimą karo metais

Gerb. p Aldona Krutulis

Praėjo 30 metų nuo to laiko, kai Lietuvoje buvo likviduota nacistinė okupacija, kurios metu Jūs parodėte gilų humaniškumą ir didvyriškumą, gelbėjant Rachilę ir Abelę Feinštein

Mes, žydai, dabartiniai Izraelio piliečiai, pergyvenę klaidius okupacijos metus Lietuvoje, aukštai vertiname Jūsų pasiaukojimą, kai teikėte pagalbą persekiojamam žydai, statydami mirtinam pavojui ne tik savo, bet ir savo artimųjų gyvybę.

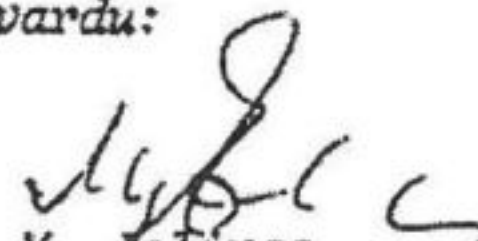
Žydų tautos istorija ilga, besitęsianti tūkstančius metų. Bet mes visuomet minime ir nešiojame savo širdyse vardus tų, kurie sunkiausiais laikais parodė esą tikri žmonės, - neišblęsta jų istorinis atminimas, pagal mūsų tautinę tradiciją ^{JK} vadinami "Pasaulio Teisuoliais, ant kurių laikosi pasaulis".

Ir Jūsų vardas nebus užmirėtas.

Su gilia pagarba,

Išgelbėtvjų Lietuvos žydų vardu:

Gyd. F. Gurvičienė

M. Jėlinas
Rašytojas

J. Meras
Rašytojas

1975-II

ŽŪVANČIŪJŲ GELBĖJIMO KRYŽIUS

LIETUVOS RESPUBLIKOS
PREZIDENTO
DEKRETU

Vytautas Kauneckas

/po mirties/

UŽ YPATINGĄ PASIŪMEJIMĄ
GELBĖJANT ŽUVANTĮ ŽMOGŲ

APDOVANOTAS ŽŪVANČIŪJŲ GELBĖJIMO KRYŽIUMI

ORDINŲ KANCLERIS

A. Meškauskas

VILNIUS,

1993 m.

DEKRETAS Nr.

rugsėjo mėn. *20* d.

3 pav. Lietuvos Respublikos Prezidento 1993 m. rugsėjo 20 d. dekretas dėl Vytauto Kaunecko apdovanojimo (po mirties) Žuwančiųjų gelbėjimo kryžiumi

Kaune slėpė keletą žydų iš geto, juos globojo ir parūpino dokumentus. Tarp jų buvo M. ir D. Elinai, jų duktė Estera, Tamara Levi, Ruth Peer, Judita Zupavičienė-Sperling, Leonas Gurevičius, Anatolijaus Rozemblumo penkių asmenų šeima, Marija Kamberienė ir jos sūnus Aleksandras⁹.

Gydytoja Elena Kutorgienė ir jos sūnus Viktoras Kaune gelbėjo Gordonaitę-Lyrovienę, F. Švabaitę ir kt.¹⁰

Palčinskų šeima Kaune slėpė ir globojo penkis Šulgaserių šeimos narius: Sarą, jos 1942 m. gimusią dukrą Violetą, brolius Bernardą ir Leoną ir jų žmonas. Poetė Violeta Palčinskaitė savo prisiminimuose rašo:

„...Gimti neturėjau teisės. Būtent tada mano geltonkasė senelė, visomis savo šaknimis atsirėmusi į lietuvišką kaimą, pasakė mano motinai – žydei: „Nežudyk. Karas greit baigsis, turėsime anūką...“ Tačiau karas baigėsi negreit. Mane slėpė spintoje ir baltinių pintinėje, nes menkiausias mano riksmas galėjo baigtis šeimos sušaudymu. Tai buvo labai retas atvejis, kai anyta gelbėjo marčią, rizikuodama savo vaikų gyvybe... Keista, bet mano tėvas retai kada užsimindavo apie tuos baisius laikus. Tik tą paskutinį kartą, kai ligos iškamutas tėvas kliedėjo priešmirtiniame patale, jis sugriebė mamos ranką ir sušuko: „Paimk mūsų vaiką ir bėk“. Tada, pokariniame Kaune, galbūt jam prisisapnavo anas geto sargybinis, kurį kažkada papirko už penkiasdešimt cigarų, kad galėtų perduoti maisto daivinių saviškiams – už spygliuotos vielos...“¹¹

Kitas Lietuvos poetas Alfonsas Bukontas – taip pat išgelbėtas žydų vaikas. Apie savo gelbėtojus A. Bukontas prisimena:

„Rizikuodami savo gyvybe mane išūnijo ir augino Dapšių kaimo ūkininkai Marija ir Jeronimas Bukontai. Jų namuose aš buvau ne tik saugus, bet ir nepaprastai mylimas. Čia po kurio laiko mane slapta aplankė kunigas V. Martinukas, pakrikštijo Alfonso vardu ir suteikė Bukonto pavardę. Po to, kažkam įskundus, kunigas turėjo rimtų nemalonumų su policija, tačiau laikėsi tvirtai ir laimėjo (taip rašė man viename laiške). Užėjus sovietų valdžiai Jeronimas Bukontas 1945 metais buvo suimtas ir ištremtas į Archangelsko lagerius, kur dėl nežmoniškų sąlygų 1948 metais mirė. Aš su savo antrąja motina Marija Bukontiene buvau įrašytas į buožių sąrašą ir turėjome būti išvežti į Sibirą. Turėjome slapstytis, ir tik taip išvengėme tremties. Mano motina darė viską, kad mano gyvenimas būtų kuo šviesesnis ir laimingesnis. Pati būdama beraštė, ji skatino mane mokytis, mylėti knygas ir būti garbingu“¹².

Tiek vaikus, tiek suaugusius pasiaukojamai gelbėjo lietuvių poeto Kazio Binkio šeima. Sunku šiandien pasakyti, keliems žmonėms mirtino pavojaus valandą padėjo Sofija Binkienė, jos dukterys Lilijana bei Irena, taip pat smuikininkas Vladas Varčikas. Pirmas Binkių priglaustas vaikas buvo Gita Judelevičiūtė. Jų namuose prieglobstį rado gydytojas M. Ginka, jo sūnus Kama, V. Rabinavičius, Stenderių šeima¹³.

Vaikų gydytojas Petras Baublys Kaune, vaikų namuose „Lopšelis“, gelbėjo geto vaikus T. Levinienę, V. Kacą, R. Milnerytę, Tamarą Ratnerytę, M. Kotlerį ir kt.¹⁴

Kauno profesorius Pranas Mažylis slapta gabeno iš geto mažamečius vaikus ir rūpinosi tolesne jų apsauga bei globa¹⁵.

Gelbėjo žydus Lietuvos kaimiečiai, pasibaisėję nežmoniškais žudynėmis. Žydai atbėgdavo iš sušaudymo vietų sužeisti, pusnuogiai ir rasdavo prieglobstį. Ypač daug žydų vaikų išliko paprastų ūkininkų šeimose. Lietuvos valstiečio sąmonėje buvo susiformavusi nuostata – kuo šeima didesnė, tuo ji bus turtingesnė, kai vaikai užaugs. Uršulės ir Vlodo Šleževičių šeimoje Užvenčio rajone Labnavos kaime išvengė pavojaus 20 žmonių¹⁶.

Dora Kaganaitė-Tallat-Kelpšienė prisimena:

„Po keletos dienų mus suvarė į Laukuvos žydų sinagogą, o po to išvežė į Telšių apskrities Gerulių žydų stovyklą. Praėjus kelioms dienoms į Gerulių stovyklą atvažiavo manęs ieškoti Stasys Šereika. Mes mokėmės kartu su juo Telšių gimnazijoje. Jis buvo labai kuklus, doras ir taurus, todėl man nebuvo nuostabu, kad kaip tik jis, o ne kas kitas taip šiltai atsiliepė į mano sielvartą. Jis atnešdavo man savo Mamos darytus sumuštinis su sūriu ir šiltos kavos su pienu. Rodos, ir dabar nuryju seiles, kaip tai buvo skanu.

Lapkričio mėnesį Stasio mama mane parsivedė į namus kaip samdytą darbininkę, nors nieko pas juos nedirbau, visi trys sūnūs mane mylėjo kaip seserį, o tėvai kaip savo dukterį...“¹⁷

Antanina Žemeckienė Vidiškiuose, Ukmergės rajone, išgelbėjo Rozetą Solomovič. Ši prisimena:

„Gimiau 1940 m. gegužės 1 d. Karui prasidėjus, mano tėvą išsiuntė į frontą (jis žuvo karo pabaigoj), o mudvi su mama pabėgome iš Kauno. Pravažiuojant Ukmergę, prasidėjo bombardavimas, mašinos vairuotojas pabėgo. Mama liko ir paguldė mane į ligoninę, nes aš sirgau skarlatina. Mamą kažkas įskundė

ir vokiečiai ją suėmė. Greitai mamą bei dar kelias merginas išvedė į kelią, pasodino ant dviračių ir pasakė: „Tik tas, kas aplenks vokiečių, liks gyventi“. Mama aplenkė vokiečių; šis išsitraukė pistoletą ir ją nušovė. Tai vėliau man papasakojo vietiniai gyventojai, įvykio liudininkai. Aš pasveikau, bet niekas nepasiėmė manęs iš ligoninės. Ligoninėje sanitare dirbo Antanina Žemeckienė. Ji mane priglaudė ir auklėjo iki 1949 m., kol atsirado mano giminės“¹⁸.

Antanina Šneiderienė, gyvenanti Vilkaviškio rajone, turėdama savo keturis vaikus, išgelbėjo S. Fruminą, R. Veberytę, Š. Veberytę, mergaitę Belą iš Vilkaviškio geto, Šperlingaitę ir kt.¹⁹

Jadvyga ir Mykolas Šimeliai iš Stošiūnų girininkijos augino penkis mažamečius vaikus ir išgelbėjo 14 žmonių, tarp jų M. Muselį su dviem vaikais, Korną su žmona, Aranovičių su žmona ir kt.²⁰

Bronė Grigalaitienė Daugeliuose prie Šiaulių išgelbėjo, o vėliau augino Liubą Funkaitę.

Atėjo diena, kai Daugelių gete vaikus atskyrė nuo suaugusiųjų. Kilus visuotinei sumaiščiai Funkas spėjo sušnibždėti Pranui Grigalaičiui, kad vaiką paslėpė kanalizacijos šulinyje. Praną pažinojo, nes šis tarpininkaudavo maistą keičiant į žydų turimus daiktus.

Žydus išvežė: tuščia, tylu. P. Grigalaitis pradėjo atidarinti iš eilės visus kanalizacijos šulinius. Viename rado mergaitę. Ketverių metų vaikas iki pusės buvo įsmigęs į dumblą, bet tylėjo. Parnešė namo, nuprausė, pavadino Aldute. Mergaitė buvo tamsiaplaukė, todėl Grigalaičiai labai bijojo, kad kas nors neišduotų. Galima tik pasidžiaugti, kad daugeliškiai tylėjo visą vokiečių okupacijos metą.

Aldutės tėvai liko gyvi. Buvo taip išsekę, kad porą metų gydėsi. Kartą vasaros pavakary kaimo pakraštyje pasirodė du pagyvenę žmonės ir pustekiniai pasileido Grigalaičių namo link Guragių kumetyne. Pamatę dukrą, apkabino ją, o ši vis tvirtina, kad jau turinti mamą – Bronę Grigalaitienę. Po trijų dienų vaikas nė per žingsnį nesitraukė nuo tikrosios mamos.

Liuba-Aldutė gyvena Izraelyje. Kai važiuoja į Lietuvą, Aldutės motina visada prašo: „Atvežk kaimiškos duonos kepalą“. Bent taip palaiko ryšį su Lietuva²¹.

Daugiausia žydų išliko slapstydami kaimėse pas ūkininkus: nuošaliuose sodybose buvo lengviau pasislėpti nuo svetimų akių, religingi kaimiečiai gyvybės gelbėjimą laikė šventa pareiga.

Buvo dar vienas gelbėjimo motyvas, toks būdingas lietuviui (ypač žemaičio) charakteriui. Vokiečiai draudė gelbėti žydus, o priešintis visokiai prievartai tiesiog užprogramuota lietuviui charakteryje. Šiaip ar taip, daugiausia žydų išgelbėta Žemaitijoje.

GELBĖJIMO FORMOS

Yra išlikęs kunigo Simono Morkūno rašytas laiškas plk. gydytojui Baliui Matulioniui:

6839 So. Claremont Ave
Chicago, Ill. 60636

Lietuvos žydų gelbėjimo klausimu

Mielas Baly,

Jums esant Kauno tuberkuliozinių ligoninės direktorium, Aukštaičių 4, o man ūkio ir administracijos skyriaus viršinin-

ku, 1941 m. birželio 28 d., apie 11 valandą rytą Jums man papasakojus apie sužinotą iš ten buvusių ir mačiusių labai patikimų ir padorių pažįstamų kelių dešimčių žydų nepaprastai žiaurų užmušimą viename Kauno Vytauto Prospekto kieme. Kad ateities istorija nepakaltintų lietuvių visuomenės ir jos dvasinės vadovybės žydų gelbėjimo neveiklumu, nutarėm vykti pas J. E. Kauno Arkivyskupą Metropolitą Juozapą J. Skvirecką, įtaiguodami, kad jis Lietuvos Katalikų vardu kreiptųsi į vokiečių vadovybę prašydamas sustabdyti žydų žudymą Lietuvoje. Arkivyskupas mudu labai maloniai priėmė ir pažadėjo daryti žygius pas vokiečius. Tačiau J. E. kreipimasis į vokiečius nedavė vaisių, kadangi A. Hitlerio buvo įsakymas ne tik Lietuvoje gyvenančius žydus, bet ir visos Europos sunaikinti. Mudu, plk. Baly, buvome vieni iš pirmųjų, kurie atlikome savo pareigą Lietuvos žydų gelbėjimo reikalui.

Kun. Simonas Morkūnas

Šv. Kazimiero Lietuvių Parapijos

Klebonas (parašas)

1974 m. vasario 16 d.

Sioux City, Iowa USA²²

Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus darbuotojams pavyko surasti vienuoles iš panaikinto po karo dominikonų vienuolyno Pavilnyje, kur 1941 m. laikiną prieglobstį rado 17 žydų, tarp jų Aba ir Michailas Kovneriai, Arje Vilneris, Vitka Kempneris ir kt. Štai ką mums parašė 1991 m. iš Krokuvos vienuolyno seserys Cecilija (pasaulietiškas vardas Rošakuvna) ir Stefanija (pasaulietiškas vardas Bednarska). „Jis [arkivyskupas metropolitas Romualdas Jalbžikovskis. – V. S.] leido gelbėti žmones tik tuo atveju, jei visa atsakomybė kris ant vienuolyno vyresniosios pečių. Vė-

liau vienuolyno vyresnioji, sesuo Bertranda (Ana Borkovska), buvo areštuota ir įkalinta“.

Dėmesingam skaitytojui gali susidaryti įspūdis, kad liudijimus rašė tik gelbėtojai. Taip nėra. Daug prisiminimų parašė išgelbėtieji karo metais arba tuoj po karo.

Muziejų nuolat pasiekia laiškai su prašymais:

„Aš, Mirijam Gordonaitė-Kuperšteinienė [Izraelis, atgalinis adresas], ieškau savo gelbėtojų: inžinieriaus Jono Graževičiaus, jo žmonos Marijos-Vandos Graževičienės ir jų dukros Vandutės, 1941 m. jai buvo 12 metų, Marijos brolio Karolio Žalgevičiaus – inžinieriaus-statybininko. Karo metais jie gyveno Stoties gatvėje 25. Rūsčiais okupacijos metais ši drąsi šeima išgelbėjo dešimtis žydų. Rizikuodami savo gyvybe padėjo jiems iš paskutinių jėgų. Graževičių šeima slėpė mus iki hitlerinės okupacijos pabaigos.

Gerbiamas Pone. Būčiau labai dėkinga, jeigu Jūs padėtumėte surasti mano gelbėtojus ir jų dukrelę Vandutę²³. Laiško autorė nenurodė miesto, kuriame yra ši gatvė. Patikrinus Lietuvos getų sąrašus nustatyta, kad M. Kuperšteinienė buvo Šiaulių gete, o Šiaulių mieste yra Stoties g. 25.

„Kreipiuosi į jus su prašymu, kad padėtumėte rasti žmones, gelbėjusius mane Antrojo Pasaulinio karo metais. Aš, Šlomo sūnus Maksimas Brojeris, gimiau 1941 m. Kaune... Prieš geto likvidavimą buvau išneštas ir paslėptas lietuvių Bagurskių šeimoje²⁴.

O štai kaip atrodo septynių žydų išgelbėjimo detalės, aprašytos Pereco Remeno laiške, atsiųstame iš Niujorko 1992 m. vasario 18 d.

„Antanaitis išvežė mus iš Šiaulių geto [Antanaičio vardas nenurodytas. –

V. S.], keletą mėnesių slėpėmės šeimoje, kuri gyveno netoli Rietavo [nenurodyta nei vieta, nei pavardės. – V. S.], po to gyvenome Žilevičių šeimoje, po to – jo valdytojo namuose²⁵.

Muziejaus darbuotojus džiugina kiekviena informacija; juk svarbiausia – signalas, o paieška – tai jau patirties, laiko ir noro klausimas.

Verta prisiminti katalikų prieglaudą Vaiguvoje, kuriai vadovavo Marija Rusteikaitė. Čia rado prieglobstį 15 žydų iš Kauno ir Šiaulių geto, tarp jų: Dveira Mesnickienė, jos duktė Fruma, Liuba Gisaitė, trys Tatjanos Klibanskajos sūnūs – septynerių metų Samuilas, šešerių metų Abramas ir Asafas, Eta Gavronskaja, jos duktė Polė Froman ir anūkė Sulamita Froman-Lev.

M. Rusteikaitė buvo pasiturinti moteris, ji įsteigė prieglaudą savo lėšomis. Žydes ir jų vaikus slėpė kaip krikščionė, neprašydama jokio atlygio. Moterims ji parūpino fiktyvius pasus, vaikams – krikšto metrikus.

Štai trys liudijimai, parašyti tuoj po karo ir patvirtinti įvairiose įstaigose.

1. Tatjana Klibanskaja liudija, kad buvo išgelbėti trys jos sūnūs – septynerių metų Samuilas ir šešerių metų dvyiniai Asafas ir Abramas.

2. Polė Froman liudija apie jos, dukros Sulamitos ir motinos Etos Gavronskos išgelbėjimą.

3. Dveira Mesnickienė liudija apie savo dukros Frumos ir anūkės Liubos Gisaitės išgelbėjimą.

Polė Froman laiške Marijai Rusteikaitei vėliau rašė:

„Gerb. Motinėle,

aš Jums amžinai dėkinga už suteiktą pagalbą sunkioj valandoj. Jeigu ne Tamstos geraširdiškumas ir drąsa, mes visi būtumėm žuvę. Kai mes buvome iš

visų pusių apsupti priešų ir neturėjom kur dingti, Jūs mums ištiesėt pagalbos ranką ir mus priglaudėt. To užmiršti negalėsime. Padėdama mums rizikavot savo gyvybe.

Brangi Motinėle, saugokit savo sveikatą ir galvokit bent kiek apie save. Juk aš žinau, kad Jums pirmoj eilėj kiti, o paskui tik Jūs pati. Dažnai ir pavalgyti užmirštat.

Gyvenam mes kaip ir pirmiau. Sunku pradėti viską iš naujo. Trūkumų daug, bet aš jau pripratau tenkintis mažu. Svarbu, kad yra laisvė, o visa kita susitvarkys pamažu.

Vilnius, 1945 m. kovas²⁶.

Du liudijimai, pasirašyti Simono Bastickio ir Dovydo Gitelmano ir patvirtinti įvairiose Vilniaus įstaigose apie tai, kad Aleksandra Dževecka, mielaširdinga katalikė, išgelbėjo 8 mažamečius vaikus savo namuose Užupio g. 5. Kelis jų, pakeitusi vardus, atidavė į vaikų prieglaudą Subačiaus g. 16. Liudijime minimi vaikai: trijų mėnesių amžiaus Sulamita Bactockaja (išgalvotas vardas Rūta Užupytė) buvo perduota 1941 m. lapkričio 3 d. po antrosios „geltonųjų lopų“ akcijos; Griša ir Haelė Šereševskiai (paspriešinimo dalyvio B. Šereševskio vaikai); dvejų su puse metų Getelė Gitelman (išgalvotas vardas – Teresė). Liudijimų originalai saugomi Lietuvos centriniame valstybės archyve²⁷.

Kunigai neretai pageidavo, kad daugelis žydų taptų katalikais, ypač vaikai. Žydų krikštijimas karo metais nebuvo išimtinis reiškinys. Tačiau dažniausiai ši procedūra buvo atliekama formaliai, kad būtų registracijos įrašas; taip apisaugodavo ir gelbėtojas, ir išgelbėtasis.

O štai visai priešingas atvejis, kai buvo atsakyta norinčiai apsikrikštyti žydei. Kanauninkas Stankevičius, dėstęs

„Aušros“ moterų gimnazijoje, dalyvavo gelbstint žydų mergaitę Leną. Iš pradžių nusiuntė ją į moterų vienuolyną Pažaislyje, vėliau paprašė Gervelės kunigo Pranciškaus Leono pasirūpinti ja. Taip mergaitė pateko į Antano ir Marijos Dagilių šeimą Jonučių kaime, netoli Gervelės.

Būtina tarti keletą žodžių apie Marijos Dagilienės asmenybę. Ji buvo tikinti, uoli parapijietė. Pažinojo Vaižgantą. Ji atkalbinėjo Leną, kuri buvo pasirengusi apsikrikštyti, kad išliktų gyva²⁸.

Apskritai išgelbėjimo aplinkybės maždaug panašios. Visi išgelbėtieji elgėsi panašiai: jie patikėdavo savo gyvybę žmogui, pasiryžusiam jiems padėti.

Kitas dalykas, kai žmogus sąmoningai atsisako priimti pagalbą ir būti išgelbėtas. Šiuo atveju pasireiškia žmogaus individualybė. Du liudijimai mūsų teoriniams apmąstymams – tik liudijimai, o ne faktai; faktas šiuo atveju yra dviejų žmonių mirtis. Šiuos pavyzdžius parinkome iš dviejų pasakojimų.

Dovydas Gecas, filosofas, teisininkas, gerai išmanęs tiek Lietuvos, tiek Vakarų Europos teisę, atsisakė palikti Šiaulių getą ir išlikti gyvas apsimitęs krikščioniu. Šiaulių juristai, daugelį metų kreipęsi į D. Gecą juridinės konsultacijos ar tiesiog patarimo, nuoširdžiai rūpinosi jo gyvybės išsaugojimu. (Iš Gražinos Venclauskaitės, advokatės, prisiminimų.)

Daktaras J. Kamberis prieš karą garsėjo tuo, kad skrupulingai laikėsi higienos normų. Karo metais jis atsisakė palikti žydų darbininkų brigadą, kasusią durpes Tyrulių durpyne. Apie baisias gyvenimo ir darbo sąlygas durpynuose sužinome iš šiam durpynui vadovavusio vokiečio užrašų; jis pažymėjo didelį mirtingumą. J. Kamberis atsisakė palikti

stovyklą motyvuodamas tuo, kad jis esąs gydytojas ir negalįs tokioje situacijoje palikti žmonių. (Iš žmonos Marijos Kamberienės prisiminimų. Ji kartu su sūnumi Aliku buvo išgelbėta iš durpynų pragaro²⁹.)

Muziejaus archyvuose yra du beveik vienodi dokumentai, atskleidžiantys kitokio pobūdžio įvykius. Jie abu pasirašyti k/d Nr. 04446 vado majoro Zotovo ir politinio skyriaus vadovo majoro Kočanovo. Dokumentas, išduotas Juozui Kerpauskui, liudija, kad jis išgelbėjo 15 žydų. Pasirašyta 1944 m. spalio 14 d. Dokumento originalas saugomas gelbėtojų sūnaus Aleksandro Kerpausko, Kauno technologijos universiteto docento namuose³⁰.

Kitas dokumentas išduotas Juozui Striaupiui, jame nurodoma, kad jo namuose prieglobstį rado 26 žydai. Su šiais dokumentais galima susipažinti knygoje „Ir be ginklo kariai“³¹. Abi šeimos Jad Vašemo pripažintos Pasaulio Tautų Teisuoliais (1992 m. rudenį Izraelio pasiuntinys Arve Levinas įteikė Stanislavai Striaupienei garbės raštą ir atminimo medalį). Manome, kad šias šeimas prisiminė ir apdovanojimui pristatė kas nors iš išgelbėtojų: Faktoriai arba Blatai, Šapiro ar Traubai³².

A. Kerpauskas prisimena: „Rašytojo Vytauto Mačernio tėvų žemė ribojosi su mūsų tėvų žeme, Vytautas dažnai būdavo mūsų namuose. Atmenu, kaip ne kartą, sėdėdamas pievelėje kieme, kalbėjo: „Ką daryti? Bėgti ar ne?“ O kartais klausdavo mūsų: „Ar jūs bėgsite?“ Mūsų tėvas jam atsakė, kad šeima didelė, iš dešimties žmonių, ir kad mes niekur nebėgsime. Mes negalėjome palikti globojamų žydų bunkeryje ir, nors Vytautas buvo prisiklausęs kalbų apie tai, niekada nieko neklausinėjo“.

Manome, kad poeto tylėjimas atskleidžia jo charakterio savybes; jis viską žinojo. Vytautas Mačernis iš gimtosios žemės nepasitraukė; 1944 m. jo gyvybės siūlą nutraukė atsitiktinė kulka.

Karo pabaigoje daugeliui reikėjo apsispręsti: emigruoti ar likti Lietuvoje, nors tai grėsė ištrėmimu į Sibirą.

Plungės rajono Babrungėnų kaime gyveno gausi Gadeikių šeima. Karo metus Julija Gadeikytė su broliu Pranu praleido tėviškėje. Šie nuoširdūs, tikintys žmonės negalėjo likti nuošalyje, kai buvo persekiojami ir žudomi aplinkinių miestelių žydai. Gadeikių tėviškėje prieglobstį ir išsigelbėjimą rado Sara Braudienė ir jos nepilnametė duktė Gita, Taubė Braudaitė ir Gita Litmanaitė iš Alsėdžių, gydytojai Dovydas Kaplanas ir Blatas. Slėptuvę jiems įrengė daržinėje po šieną. Atnešusi maisto, Julija tyliai uždainuodavo – tai buvo ženklas, kad galima išlįsti. Gal kas ir įtarė Babrungėnuose, kad Gadeikiai slapsto žydus, bet niekas neišdavė. Duonos užteko visiems.

Pokaris. Vėl prievarta, netektys, mirtys. 1948 m. Julija ir Pranas atsidūrė Buriatijos-Mongolijos žemėje. Sunkus ir alinantis darbas kolūkyje, prie statybų, geležinkelių. Tačiau surėmę pečius gelbėjo vienas kitą kuo galėjo. Gadeikiai buvo pirmieji, kurie subūrė žmones, ieškojo būdų ir nežmoniškais sąlygomis išlikti žmonėmis.

Gadeikių gyvenimą visur lydėjo širdies gerumas. Tai brangiausias jų turtas. Julija Gadeikytė liko ištikima savo pačios 1930 m. užrašytiems žodžiams, kuriuos ji skyrė broliui Pranui: „Pirmiausia pyniau meilę Aukščiausiam, o po jos seka mamos geriausios, trečia iš eilės meilė artimo, tebūn tau saldu dirbti dėl kito. Žmonijai vargą stenkis mažinti, tautai tarnauti, ją ugdyti“³³.

Įsidėmėtinas Sofijos Lukauskaitės-Jasaitienės gyvenimas ir veikla. Jos tėvas advokatas Stanislovas Lukauskas buvo socialdemokratas. Dar jaunystėje, mokydamasis Liepojos gimnazijoje, dalyvavo judėjime, buvo artimai pažįstamas su P. Kalniniu, Latvijos socialdemokratų vadu. Už lietuviškų knygų platinimą S. Lukauskas buvo ištremtas. 1904 m. grįžęs į Šiaulius kartu su J. Jablonskiu, V. Zubovu ir P. Vileišiu siekė, kad būtų leista spauda lietuvių kalba.

Vien šių kelių biografijos duomenų pakanka, kad suprastum, kokioje aplinkoje buvo auklėjama S. Lukauskaitė. 1919 m. ji baigė Šiaulių gimnaziją ir tu pačių metų rudenį kartu su V. Požėla ir K. Bielinu įkūrė partizaninio pasipriešinimo bermontininkams štabą (frontui vadovavo K. Ladyga). 1922–1923 m. Sofija mokėsi aukštesniojoje žemės ūkio mokykloje Berlyne, dalyvavo lietuvių socialistų būrelio veikloje. 1925–1926 m. ji organizavo pirmąją gyvulininkystės parodą Lietuvoje, buvo aktyvi visuomenės veikėja.

Antrojo pasaulinio karo metais S. Lukauskaitė daug nuveikė gelbėdama žydus, kalinamus Šiaulių gete. Vėliau ji emigravo į JAV. Jos sesuo, poetė Ona Lukauskaitė-Poškienė, buvo ištremta į Sibirą.

Gen. Kazimieras Ladyga, vienas iš kovotojų dėl Lietuvos laisvės, iki 1926 m. vadovavo Generaliniam štabui. 1926 m. jis atsisakė palaikyti A. Smetonos organizuotą valdžios perversmą ir išėjo į atsargą. 1940 m. K. Ladyga buvo įkalintas, o 1941 m. išvežtas į Sibirą ir ten sušaudytas. Jo žmona Stefanija Paliulytė-Ladygienė ir keturi vaikai – Algis, Marija, Benediktas ir Joana – jau po karo buvo ištremti į Sibirą. Už išgelbėtą gyvybę Stefanijai Ladygienei dėkin-

ga Irena Veisaitė, Vilniaus pedagoginio universiteto docentė. Ji prisimena:

„1944 metų kovo mėnesį apsigyvenau pas Lietuvos generolo Kazimiero Ladygos našlę. Turėdama šešis vaikus ji priėmė mane septintą. Savo vaikams ji pristatė mane kaip našlaitę, kuri dabar bus jų sesutė. Vienintelis Stefanijos Ladygienės motyvas priimant mane buvo jos gilus žmogiškumas, artimo meilė. Giliai tikinti katalikė – ji tapo mano antrąja motina. Ji dalinosi su manim sunkiais okupacijos ir pokario metais paskutiniu duonos kąšniu. Ji neturėjo atskiro buto, tame pačiame name buvo SS štabas. Jeigu mane pagautų, tai Stefanija Ladygienė būtų sušaudyta Paneriuose su visais savo vaikais. Bet jos poelgis, sakyčiau heroizmas, buvo toks natūralus, tarytum kitaip ir būti negalėjo. Man tai suteikė tuo metu nepaprastą saugumo jausmą.

Stefanijos Ladygienės šeimoje gyvenau iki jos suėmimo. 1946 m. kovo 14 d. ji buvo KGB trijulės nuteista ir kalėjo Sibire. Mirė Vilniuje ant mano rankų. Mano santykiai su visa šeima išliko labai glaudūs iki šiolei. Jaučiu, kad jos vaikai yra mano broliai ir seserys, o jų vaikai – mano sūnėnai ir dukterėčios.

Aš prisimenu visus man padėjusius išsigelbėti. Tai Ona ir Juozas Strimaičiai, chirurgas Pranas Bagdonavičius, Izidorius Rudaitis, Marija Meškauskienė. Deja, tūkstančiams žmonių sušaudyti reikalingi tik keli vyrai su automatais ir jie niekuo nerizikuoja, išskyrus savo sielą. Tačiau vienam žmogui išgelbėti reikėjo daugelio žmonių nepaprasto pasišventimo, neišpasakytos drąsos, ir jie rizikavo ne tik savo, bet ir savo vaikų gyvybe“³⁴.

Neįtikėtinas Vilniaus knygų archyvo darbuotojų Juozapo Stakausko, Vlodo

Žemaičio, vienuolės Marijos Mikulskos žygdarbis. Knygų archyve ištisus metus jie slėpė 12 žmonių. Tarp jų buvo Libo, Jaffo ir Jašiunskių šeimos, J. Žirnauskas, Mira Lisauskienė, E. Kantoravičienė ir kiti.

Išgelbėtoji E. Kantoravičienė prisimena:

„Nutarėme visų pirma išvesti iš geto mano senutę motiną ir brolio dukrečią, tuomet turėjusią tik ketverius metus. Mergaitę Žemaitis perdavė dviem senutėm, kurias jis įtaisė centrinio archyvo patalpoje. Mama turėjo gyventi buvusiam vienuolyne pas archyvo darbininkę Mariją Mikulską³⁵, kuri noriai ją priėmė ir laikė kaip tetą, atvykusią iš provincijos.

Mamą atvedė pas Mikulską vakare. Rytą ji nuėjo į vonios kambarį, bet ilgai negrižo. Mikulska nuėjo pažiūrėti ir pasibaisėjo pamačiusi sukniubusią ant grindų senutę. Matyt, mirtis buvo staigi – sena moteris, patyrusi tiek vargo gete, neturėjo jėgų priešintis.

Aštuntą valandą ryto į darbą ateidavo archyvo darbuotojai. Reikėjo nuslėpti nuo jų mamos mirtį.

Visą dieną Žemaitis kambarėlyje, kur jis paprastai darbavosi, slaptai darė iš lentų karstą. Buvo nutarta palaidoti mamą po grindimis, nes kitos išėties nebuvo. Grindys buvo išklotos plytelėmis, ir jas išardyti buvo labai sunku. Dirbti teko labai tyliai ir greitai, kad iki ryto darbas būtų baigtas. Iškasę duobę, Žemaitis ir Stakauskas nuleido į ją karstą su mamos lavonu. Paskui užbėrė žemėmis, vėl išklojo grindis plytelėmis ir uždėjo ant tos vietos daug knygų. Visą sekmadienio dieną iškastas žemes Žemaitis nešiojo ant aukšto, barstė palėpėje.

Padėtis gete darėsi vis pavojingesnė.

Archyve mes slėpėmės 12 žmonių. Kasdien mūsų gelbėtojai atnešdavo lagaminą su duona ir produktais. Brangus buvo kiekvienas duonos kąsnis žinant, kaip rizikuoja žmonės dėl mūsų. Po 11 mėnesių mes grįžome į gyvenimą.

Niekas iš mūsų neužmiršome, kam turime būti dėkingi, kad išvengėme baisios mirties Panerių duobėse. Baisiu laiku, rizikuodami savo gyvybe, mūsų gelbėtojai išsaugojo ne tik mus, bet ir mūsų tikėjimą Žmogumi³⁶.

Kunigas Bronislovas Paukštys apie savo gelbėjimo darbus retai užsimindavo. „Jūs manote, – rašė jis, – kad aš daug padėjau žydams, bet man skauda širdį galvojant apie tai, kad aš galėjau padaryti žymiai daugiau, jeigu tik Visagalis Dievas būtų apdovanojęs mane geresniu supančio pasaulio supratimu“.

Žydų gelbėtojas visada vaikščiojo tuščiomis kišenėmis: per daug buvo vargšų, kad būtum turtingas, per daug buvo stokojančių, kad galėtum visiems padėti.

Apie kunigo B. Paukščio darbus pasakoja jo išgelbėtieji žydai. Jis parūpindavo švarius pasus, gimimo liudijimais aprūpino net 120 žydų vaikų, slėpdavo žydus klebonijose ir bažnyčiose, maitino, naktimis išvežiodavo pas patikimus Suvalkijos žmones.

Rachilė Rosencveigaitė rašė:

„Brangus Tėve. Leiskite Jus taip vadinti, nes ar ne Jūs su manim pasielgėte kaip tėvas? Kai aš tokia nelaiminga po daugel pergyvenimų pas Jus atėjau, argi manęs nepriglaudėte? Iš manęs nieko nereikalavote ir neklausinėjote. Jums buvo viskas suprantama. Jūs man tik pasakėte, kad pasilikčiau pas Jus, nusiramčiau ir kurį laiką pabūčiau...“

1946 m. kunigas B. Paukštys buvo bolševikų suimtas ir išvežtas į Sibirą,

kur dešimt metų skaldė akmenis. Į Lietuvą grįžo 1956 m. Sovietų valdžia neleido kunigauti. Ilgą laiką keliavo iš kaimo į kaimą ir slapta aukėjo šv. Mišias.

Po trečio širdies priepuolio kunigas B. Paukštys 1966 m. mirė. Laidotuvės buvo kuklios, nes daug kas nedrįso pagerbti vienuolio, Sibiro kankinio. Paminke iškalti žodžiai: „Lūšnų Paukščiai ir mirę labai myli Mariją“.

1982 m. susiorganizavo grupė kunigo B. Paukščio išgelbėtų žmonių ir vadovaujami advokato Avrahamo Tori kreipėsi į Jad Vašemo memorialą prašydami paskelbti kunigą Paukštį Pasaulio Tautų Teisuoliu. Į iškilmes nuvyko jo draugas kunigas Antanas Sabaliauskas, kuris priėmė jo vardu medalį. Kunigo B. Paukščio atminimui buvo pasodintas medelis Jeruzalėje³⁷.

Šiaulių dramos teatro aktorius, o Holokausto metais – Vilniaus geto teatro įkūrėjas Izraelio Segalio dukterį Rachilę gelbėjo aktorė Galina Jackevičiūtė. 1961 m. I. Segalis jai parašė: „...aš niekada neužmiršiu Tavo pagalbos Rachilei, gelbstint ją nuo pražūties; Tu tada taip smarkiai rizikavai“³⁸.

Georgijus Petrovas, gimęs 1932 m., dabar gyvenantis Kaliningrade, yra iš mišrios šeimos – jo tėvas rusas, o mama žydė. Be visų kitų išbandymų, karo metais jam teko kovoti dėl būvio. G. Petrovas gimė ir ilgą laiką gyveno Lietuvoje. Prieš karą jis lankė rusų mokyklą (motyvas – tėvo atminimui), ją baigė 1938 m. Karo metais Šiaulių gete, kur kaliniai tarpusavyje bendravo lietuvių arba jidiš kalba, jis jautėsi „balta varna“. Motina už kepalą duonos pasamdė jam ivrito kalbos mokytoją. „Juk berniukas turi suprasti, kokiam Dievui meldžiamasi šiame gete“.

Šiaulių geto medžiaga, saugoma Valstybiniame Vilniaus Gaono žydų muziejuje, leidžia objektyviai įvertinti, kodėl buvo mokomasi vienos iš žydų kalbų. Anketoje apie Rubiņšteinų šeimą nurodyta, kad G. Petrovas – augintinis, jo gimtoji kalba – jidiš ir lietuvių; šie punktai užpildyti kita ranka ir kitokiu rašalu. Įrašai padaryti vėliau, matyt, po to, kai nuspręsta Georgijų mokyti ivrito kalbos.

Plačiau žinoma „vaikų akcija“ nepalietė Georgijaus, nes jis buvo palyginti aukšto ūgio berniukas. Pagal susitarimą iki pamainos pabaigos darbininkai jį paslėpė Frenkelio avalynės fabrike, o po to, glaudžiai apspitę berniuką, išvedė jį už fabriko sienų. Žydų darbininkai į fabriką ir atgal buvo lydimi sargybinių, lietuvių darbininkus sargyba saugojo tik prie vartų, o mieste jiems nereikėdavo žengti kolonoje.

Vėliau Georgijus slapstėsi įvairiose vietose. Atvykęs jo dėdė Ivanas Petrovas, tėvo brolis, išsivežė berniuką į Daugpilį. Čia prieglobstis buvo patikimesnis, nes buvusio baltagvardiečio I. Petrovo abu sūnūs tarnavo vokiečių armijoje. Vėliau dėdė išsiuntė giminaitį į tolimą vienkiemį, kad šis susipažintų su evangelija ir rusų tikėjimu.

Paskutinis epizodas: „Aš atsibudau naktį ir pamačiau palinkusį virš manęs vokiečių karininką. Pirma mintis – „vaikų akcija“. Aš nusiritau po lova, tačiau karininkas, ištiesęs stiprią ilgą ranką, ištraukė mane. Atmenu, kaip mane mėto į viršų ir kalba: „Na na, paskraidyk, nes ant žemės tu jau prisišliaužiojai“. Po to aš sėdėjau ant jo kelių vienais marškiniiais už stalo, o senelis Provas mane egzaminuoja tikybos klausimais. Pusbrolis kalba, kad gerai būtų išmokti vokiečių kalbą, tik jau laiko nebėra ...“

GYVYBĖS KAINA

Karo metais už žydų gelbėjimą grėsė įvairios bausmės. Jei žydus slėpęs asmuo išduotas valdžios atstovams aiškino, jog tai darė dėl pinigų, jam buvo skiriama trys mėnesiai kalėjimo. Tie gelbėtojai, kurie savo veiksmus motyvuodavo kaip kataliko gailėstį žūstančiai gyvybei, buvo priskiriami partizanams ir jų šeimos sušaudomos kartu su mažamečiais vaikais, o ūkiai sudeginami arba perduodami įskundėjui.

Štai keli tragiški pavyzdžiai:

Vytas Vaitkus – už pagalbą žydams sušaudytas;

Vytautas Žakevičius – už žydų slėpimą ir pagalbą jiems sušaudytas;

Bronius Jocys – žuvo IX forte;

Vytautas Kadzevičius – sušaudytas;

Visa Kerzų šeima – sušaudyta;

Antanas Koženauskas – sušaudytas;

Jonas Miniotas – sušaudytas kartu su žydais;

Petras Požėla – sušaudytas;

Simonas Rimkevičius – sušaudytas;

Jablonskių šeima – sušaudyta kartu su slėptaisiais žydais;

Viduklės miestelio klebonas, mėginęs bažnyčioje paslėpti 30 žydų vaikų, sušaudytas kartu su jais;

Juozas Rutkauskas – sušaudytas.

1996 m. lapkričio 18 d. dienraštyje „The Sydney Morning Herald“ rašoma: „Tarp Lietuvos žydų bendruomenės Juozas Rutkauskas buvo žinomas kaip Vilniaus Oskaras Schindleris“.

Kaip ir Schindleris, įamžintas knygoje ir filme už herojiškus veiksmus gelbstint lenkų žydus Antrojo pasaulinio karo metu, J. Rutkauskas slėpė žydus savo namuose ir padirbinėjo dokumentus; taip jis išsaugojo daugiau kaip 150 gyvybių.

1944 m. nacių okupantai jį nužudė.

J. Rutkauskui po mirties suteiktas „Teisingojo tarp tautų“ titulas – vienas žymiausių Izraelio valdžios apdovanojimų kitatikiams, kurie gelbėjo žydus nuo sunaikinimo.

Vilniaus sunkiųjų darbų kalėjimo archyvineame fonde yra žinių, kad Juodka Vytautas, Romualdo, 1941 m. gruodžio 12 d. buvo suimtas, uždarytas į Vilniaus sunkiųjų darbų kalėjimą ir 1942 m. sausio 31 d. perduotas Ypatingojo būrio žinion.

Saugumo policijos archyvineame fonde suimtų ir sušaudytų asmenų kartotekoje įrašytas Juodka Vytautas, gyv. Vilniuje, Domaševičiaus g. 6–9. Savo bute jis slėpė du žydų tautybės asmenis – Mirjam ir Izabelą (pavardės, tėvų vardai ir gimimo metai nenurodyti), pabėgusias iš geto. Už tai 1942 m. sausio 31 d. sušaudytas Paneriuose³⁹.

Tebus atleista, kad paminėti ne visi nukentėjusieji.

Ir dar viena ištrauka, šį kartą iš E. Roberto Gudkindo prisiminimų. Jis buvo Globėjų tarybos prie Žydų pagalbos krikščionims gelbėtojams fondo, sukurto 1986–1987 m., pirmininkas. „Šiuo atveju mūsų darbas – pavėlavęs žydų bendruomenės noras pareikšti pagarbą ir, kada tai būtina, suteikti pagalbą tiems krikščionims, kurie rizikavo savo gyvybe, o dažnai ir savo šeimos narių gyvybe, kad išgelbėtų žydus Holokausto metu. Manychiau, kad tokie žmonės, veikę pavieniui didžiausiojo 20 amžiaus košmaro tamsybėse, ir bus žymiausi to amžiaus didvyriai“.

Muziejaus archyve saugoma medžiaga apie Lietuvos dvasininkus (lietuvius ir lenkus, rusus ir baltarusius), kurie tiesiogiai ir netiesiogiai dalyvavo gelbstint žydus. Sakydami „netiesiogiai“, kal-

bame apie tuos dvasininkus, kurie patys žydų neslėpė, bet jų patariamai tai darė jų parapijiečiai. Tai nebuvo parodomojo gailėsčio išraiška; šitaip buvo formuojama visuomenės nuomonė apie tas parapijas. Be to, jie aprūpindavo žydus klasotais dokumentais, rūpinosi materialine parama ir pan. Be jau minėtų, štai dar keliolika:

Pavelas Babulevičius, Nečių miestelio kunigas;

Vincas Byla, kunigas iš Šiaulių;

Ana Borkovska, Pavilnio vienuolė;

Andžejus Grodskis, kunigas iš Vilniaus;

Antanas Gobys, kunigas iš Pasvalio;

Bronius Gotautas, vienuolis;

Feliksas Jereminas, kunigas iš Šiaulių;

Jefstafijus Kaliskis, kunigas iš Kauno;

Feliksas Kapočius, kunigas iš Kauno;

Janas Kretovičius, kunigas iš Vilniaus;

Juozas Liubšys, Joniškėlio kunigas;

Rapolas Liukas, kunigas iš Prienų;

Vaclovas Martinkus, kunigas iš Židikų;

Polikarpas Macijauskas, Kolainių klebonas;

Stanislavas Milkovskis, Naujosios Vilnios kunigas;

Simonas Morkūnas, kunigas iš Kauno;

Vladas Požėla, kunigas iš Šiaulių;

Juozas Stakauskas, kunigas iš Vilniaus;

Ipolitas Hruščelis, vikaras iš Verkių;

Aloyzas Jaunius, kunigas iš Kauno.

Okupacijos laikotarpiu kunigus įkaldavo, daugelio jų likimas iki šiol nežinomas. Baigiantis karui, nemažai jų turėjo emigruoti, likusieji jau po karo buvo ištremti į Sibirą.

KAS BUVO NUTYLIMA

Išskirtini keli gelbėjimo proceso aspektai, kai susiduriame su nutylėtomis detalėmis, kurios dažnai sunkina išsamų proceso suvokimą.

Tyrinėjant mokslines publikacijas (tai daugiau kaip 200 straipsnių laikraščiuose ir žurnaluose, taip pat knygos) atsižvelgiama į pateikiamos informacijos objektyvumą, informacijos šaltinių patikimumą, šifruojami „nutylėjimai“, tikslinami vardai, pavardės ir vietovardžiai.

Apžvelkime keletą būdingų to laikotarpio pavyzdžių.

1944 m. gruodžio 14 d. „Tiesoje“ išspausdinta M. Eglinio apybraiža „Moteris didvyrė“ apie Mariją Leščinskienę. Smulkiai pasakojama apie pagalbą Kauno geto žydams, tačiau nepaminėta nė viena pavardė. Daug vėliau išaiškėjo vienos išgelbėtųjų asmenybė – tai žydų tautybės mergaitė Gita Bereznickienė-Abramsonaitė. Izraelio suteiktas Pasaulio Tautų Teisuolės vardas pasiekė Lietuvą po pusės amžiaus, jau po M. Leščinskienės mirties⁴⁰.

1945 m. kovo 13 d. „Tiesoje“ paskelbta to paties autoriaus apybraiža „Žmoniškumo pergalė“ apie Antaniną ir Joną Paulavičius. Neminimos išgelbėtųjų žydų nei pavardės, nei vardai. Apie juos sužinojome tik po kelių dešimtmečių. Tai buvo J. Fain, A. ir M. Neimarkos, gydytojas Ipas su žmona, M. Krakovska. A. ir I. Paulavičių bei jų vaikų Danutės ir Kęstučio žygdarbis pripažintas 1983 m.⁴¹

1945 m. birželio 15 d. laikraštyje „Tarybų Lietuva“ išspausdinta vėlgi to paties autoriaus apybraiža „Kūdikio gelbėtoja“ apie Juliją Dautartienę. Minimas žydų mergaitės vardas – Ariela ir pirmoji tėvo pavardės raidė „A“. Tyrinė-

jant nustatyta, kad mergaitės tėvas – gydytojas Jokūbas Abramovičius⁴². Toje pat apybraižoje minimas ir „Gyd. B.“ Beabejonės, kalbama apie vaikų prieglaudodos vedėją gydytoją Petrą Baublį⁴³.

Minėtos trys senos publikacijos gerai atspindi epochos dvasią ir jokių neiškumų dėl jų nekyla.

Dabar panagrinėkime didesnės apimties darbą ir jame pateiktą gausią informaciją.

Laikraštyje „Atgimimas“⁴⁴ 1991–1992 m. (iš viso 16 numerių) išspausdintas didelis pluoštas rankraštinės medžiagos, pavadintos „Lietuvių kova už žydų laisvę“. Paskelbta keli šimtai gelbėtojų ir išgelbėtųjų pavardžių, nurodytos jų profesijos, ikikariniai, karo meto ir pokariniai adresai, aprašomos gelbėjimosi aplinkybės, žmonių likimai ir kitos tyrinėjimui svarbios detalės. Tyrinėjant pateiktą medžiagą vis daugiau klausimų kilo autoriams: kodėl tiek daug nesutapimų rašant apie šeimas, kurių gelbėjimosi detalės seniai žinomos ir patikrintos, kodėl tos pačios pavardės ir vardai kartojasi įvairiuose Lietuvos regionuose?

„Elena Žalinkevičaitė-Petrauskienė slėpė ir globojo mažametę Daną Pomerancaitę, kurią buvo atsivežusi Vokietijon“⁴⁵.

Jau septintojo dešimtmečio pabaigoje buvo aišku, kad „Dana“, arba „Danutė“ – tai Suzi Pomerancaitės slapyvardis. Iš Vokietijos į Lietuvą E. Žalinkevičaitė-Petrauskienė kartu su vaikais grįžo tuoj po karo⁴⁶.

Dar trys žinutės. Kuršėnai: „Mokytojas Pranas Laucevičius slėpė ir globojo Rūtą Gurevičiūtę [taip pavardė parašyta „Atgimime“. – V. S.] iš Telšių“⁴⁷.

Telšiai: „Jadvyga Kudirkienė slėpė ir globojo keletą Telšių žydų“⁴⁸.

„Laucevičienė Ežero gatvėje slėpė ir globojo Gurvičiūtę iš Telšių“⁴⁹.

Visose žinutėse kalbama apie tą pačią šeimą iš Telšių, iš tikrųjų gyvenusią Ežero gatvėje: Laucevičienė – motina, jos vaikai – Pranas Laucevičius ir Jadvyga Kudirkienė-Laucevičiūtė (jos pirmojo vyro pavardė – Feliksas Kudirka). Gelbėjo Rūtą Gurvičiūtę ir jos bei Prano sūnų Telesforą⁵⁰.

Tik po penkerių metų išaiškėjo, kuo remiantis buvo pateiktas rankraštis ir išspausdinta medžiaga „Atgimime“. 1996 m. vasarą kūrybinės komandiruotės Čikagoje metu garbus išeivijos istorikas p. Jonas Dainauskas pasiūlė susipažinti su pluoštu anketų (iš viso 231), kurias daug metų saugojo savo archyve. Anketos buvo išplatintos perkeltųjų asmenų stovyklose Vakarų Vokietijoje (Hanau, Rotenburge, Liubeke ir kitur). Anketa sudarė Lietuvos tautinės martirologijos centras (toliau – Martirologas). Anketos tema – žydų tautybės asmenų globa nacių okupacijos metais Lietuvoje; kas žinoma apie lietuvių pagalbą žydams, kokia ji buvo, kas ją teikė, ar pažįsta žmonių, kurie dėl šios pagalbos nukentėjo. Lietuvių išeivių buvo dešimtys tūkstančių, į anketą atsiliepė vos pustrečio šimto. Tačiau tie, kurie ryžosi padiktuoti atsakymus arba užrašė juos savo ranka, pranešinėjo tik tai, ką tiksliai žinojo. Anketa buvo anoniminė ir tikrovės niekas negražino, nemelavo. Pirmoji anketa užpildyta 1947 m. spalio 18 d., paskutinė – 1948 m. rugsėjo 1 d.

„Atgimime“ išspausdinto rankraščio autoriai naudojos Martirologo anketoimis. Sistemindami jose pateiktas žinias administraciniu-geografiniu principu, jie savo nuožiūra „ištaisė, patikslino“ duomenis, dažnai iškraipydami tikrąjį anketų tekstą ir pakeisdami prasmę.

„Atgimimas“: „Kaunas. Mockaitis J., diplom. agr., globojo ir šelpė žydų gimnazijos direktorių Šulvaserį“⁵¹.

Martirologas (anketa Nr. 4): „Dipl. agr. J. Mockaitis, gyv. Kaune, darė pastangų globoti ir tuo atveju, jei iš Kauno geto pabėgtų, paslėpti buv. žydų gimnazijos direktorių Schulgasierį [kalbama apie Bernardą Šulgaserį. – V. S.]“⁵².

„Atgimimas“: „Romualdas Gugis, gyv. Savanorių pr., globojo ir savo namuose slėpė vieną žydų tautybės inžinierių, kuris anksčiau gyveno Jonavos g-vėje ir čia turėjo savo fabriką“⁵³.

Martirologas: „Gugis Romualdas, Kaunas, savanorių pr. Fabriko savininką inžinierių Kaune Jonavos g-vėje. Inžinieriaus šeima buvo remiama maistu, paslėptas jų turtas“⁵⁴.

Elena Gugienė, Romualdo Gugio žmona, savo prisiminimuose rašo, kad fabrikas priklausė Živčiūnams, kad jų turtą slėpė Gugiai. Živčiūnienės nurodymu E. Gugienė jai į getą perduodavo reikalingus daiktus. Živčiūnai buvo išvežti į koncentracijos stovyklą Estijoje, o Gugių šeimoje slapstėsi Gražina Suvalskytė, kuri laimingai sulaukė karo baigties⁵⁵.

Lietuvos tautinės martirologijos centre surinktas anketas būtina išsaugoti tokias, kokios pasiekė mus. Jas galima tik komentuoti, nes tai labai vertingas istorinis palikimas.

Džiugu, kad po kūrybinės komandiruotės į Lietuvą atkeliavo ne tik Martirologo anketos. Užrašyta nemažai prisiminimų, gauta nuotraukų, laiškų ir kitų dokumentų apie JAV gyvenančius V. ir A. Paulionius, O. ir J. Krikščiūnus, A. Didžiulį, J. Dainauską, J. Dagį, kun. J. Želvį, rabiną Sniegą, V. Misiūnaitę, S. Vanagaitę–Petersonienę ir visą Vanagų šeimą, E. Stankevičiūtę–Lukaus-

kienę, J. Paruškevičių, prof. P. Mažylį, kunigą S. Morkūną, S. ir A. Žilevičius, O. ir J. Tamulaitytes, A. ir J. Valaičius, Konstanciją Bražėnienę, Prezidentą J. Grinių, žymų keliautoją Antaną Pošką ir išgelbėtus žydus – Ruveną Levitaną, Gitalą Goldbergaitę, Olgą Gurvičiūtę, Oną Mendelevičiūtę, Šliomkę Vilkomirskį.

Taip buvo išaiškintos dar vienos istorijos detalės. Vienoje iš Martirologo anketų minima, kad „Kaune O. Krikščiūnienė išgelbėjo žydų tautybės mergaitę“. Daugiau jokių detalių, jokių smulkmenų. Tuo tarpu Čikagoje mane susirado Onos Petrauskaitės-Krikščiūnienės dukterė Dana Krikščiūnaitė-Karužienė ir štai ką papasakojo:

„Ši mergaitė buvo mano mamos mokinė Kauno meno mokykloje. Mama dėstė pedagogiką. Kartą 1943 metais į ją kreipėsi tuometinis Kauno meno mokyklos direktorius Šlapelis. Jis paprašė, kad O. Krikščiūnienė priimtų Idą Galantaitę pagyventi kaip tarnaitę. Tėvai pasitarę nutarė ją priimti. Ji buvo pabėgusi iš Kauno geto, kuriame liko jos motina. Prisimenu, kai ji gyveno tarnaitės kambarėlyje, ant jos stalo gulėjo senoviškos sidabrinės šukos ir šepetys plaukams. Manau, tai buvo vienintelis jai likęs daiktas iš namų. Manau, kad ji buvo gimusi maždaug 1912 metais; sprendžiu pagal amžių tų žmonių, su kuriais ji kartu mokėsi. Ji turėjo netikrus metrikus, kuriuos jai išrašė man nežinomas kunigas. Kokia pavarde buvo išrašyti metrikai, aš nežinau, bet mes ją vadinom Elena. Iš visos šeimos tėvai tik man pasakė, kad ji žydė, o nei brolis, nei sesuo nieko nežinojo. Ji iš veido buvo visai nepanaši į žydaitę, tik labai garbanotais plaukais. Ji manė, kad tai labai nelietuviškai atrodė, ir siuntė mus

kažką pirkti plaukams plauti. Ji tuos plaukus vis plaudavo ir plaudavo, bet man atrodė, kad nuo to jie dar labiau garbanavosi. Net giminės, kurie lankydavosi mūsų namuose, neįtarė, kad ji žydė. Ir pati Ida stengėsi niekam nesirodyti. Net mano sesuo, kuri nežinojo apie jos tautybę, labai piktinosi sakydama, kad „turim tarnaitę, o pačiai reikia duris atidaryti“⁵⁶.

Malonu buvo susitikti ir pabendrauti su Pasaulio Tautų Teisuolės K. Bražėnienės dukra Nijole. Ji papasakojo, kaip jų šeimoje buvo išgelbėta Sara Šilingovskaitė. Po vyro ir visų giminaičių žūties Šilingovskienė pasiryžo gelbėti savo dukrytę. Tai buvo galima padaryti, kai geto kalinių kolona eidavo pro vartus. Žmonės suardė gretas, susispietė į būrį ir išstūmė mergaitę į šaligatvį, prieš tai nuėmę geltoną antsiuvą. Sara to neprišimena, bet turbūt šitaip įvyko. (Būdavo ir taip, kad vaikus, kartais miegančius, išnešdavo kuprinėse.) O čia jau laukė Tetulės (taip buvo vadinama K. Bražėnienė) sūnus Mindaugas. Sara atmena, kad pati ėjo per Vilijampolės tiltą ir kad jai buvo labai baisu. Paskui atėjo į Aleksotą, į Dariaus ir Girėno gatvės 30-ąjį namą, kur gyveno K. Bražėnienė-Tetulė.

Čia Sara gyveno kelerius metus. Šviesiaplaukę, žydraakę mergaitę pakrikštijo Vytauto Didžiojo bažnyčioje. Sara tapo Kotryna Bražėnaite, neva mirusios Bražėnų giminaitės dukra.

Tetulė ir jos šeima puikiai suprato, kas būtų, jei vokiečiai sužinotų apie slepiamą žydaitę. Niekas neišdavė.

Kartu su Sara buvo išvestas dar vienas berniukas – Aleksandras Gringhausas, klaipėdiečio žydo sūnus. Jis irgi liko gyvas, gyvena JAV su tėvu. Motina buvo nužudyta čia.

K. Bražėnienę 1949 m. kovo mėn. sovietai ištrėmė į Sibirą. Mat dvi jos dukras, dvynes Nijolę ir Vidą, už antivokišką agitaciją universitete rudieji buvo išsiuntę Vokietijon. Mamos prašymu jos nebegrižo gyventi į Lietuvą. Vida, Nijolė ir Algimantas Bražėnai ištisus 17 metų stengėsi išvaduoti savo motiną iš Sibiro vergijos per JAV vyriausybę, bet nesėkmingai. Pagaliau per vieną sovietinį žurnalistą su dolerių pagalba pavyko gauti Sovietų Sąjungos leidimą K. Bražėnienei emigruoti į JAV. Tai įvyko 1966 m. gegužės mėn. Niujorke ją išnešė ant neštuvų – buvo labai suvargusi ir susenusi. Mirė 1970 m., sulaukusi 78-erių metų.

Jad Vašeme K. Bražėnienei pasodintas medis Atminimo giraitėje. Jį pasodinti iš JAV buvo pakviesta Nijolė Bražėnaite. Pati gelbėtoja jau ilsėjosi amžinybėje⁵⁷.

1994 m. gruodžio 23 d. laikraštyje „Šiaulių kraštas“ pasirodė straipsnis „Teisuolių gretos didėja“. Jame rašoma: „Telšiuose, Plungės gatvės 16-tame name, gyvena gerbiamas pagal darbą ir amžių Adomas Žilevičius, gimęs 1905 metais. Rizikuodamas savo ir šeimos narių gyvybe jis išgelbėjo nuo pražūties 24 žydų tautybės mergaites. 1941 metų gruodžio 24 dieną, kai buvo likviduojamas Telšių žydų getas, du baltaraiščiai vedė į Rainių miškelį sušaudyti 24 žydų tautybės mergaites ir vieną berniuką. Netoli duobės vienas iš baltaraiščių sušuko pasmerktiesiems: „Bėkite. Aš šausiu į viršų“. Mergaitės pasileido bėgti, pasislėpdamos už eglių, o berniukas liko vietoje, sakydamas: „Jei mano likimas toks, tegu šaudo“. Taip ir įvyko – berniuką sušaudė. Padarę savo darbą, baltaraiščiai pasitraukė, o mergaitės nuėjo pas netoli tuo metu gyvenusius ūkinin-

kus Žilevičius, kurie bėgles paslėpė, o po dviejų savaitių išskirstė ką kur“.

Čikagoje sutikau kitą šios šeimos brolių – Stasį Žilevičių, žinomą išeivijos liaudies meistrą, irgi Pasaulio Tautų Teisuolį, kuris papildė pasakojimą:

„1941 m. Kalėdų išvakarėse žydų mergaičių pulkelis pasibeldė į mūsų namų duris. Jas atidarė Adomas, visas pakvietė į vidų ir žydų mergaitės buvo pasodintos prie Kūčių stalo. Trys mergaitės liko gyventi mūsų šeimoje, kitos buvo išvestos pas patikimus žmones ir gimines. Kaimynai žinojo, kad pas mus slapstosi žydaitės, bet niekas neišdavė. Gyvenome tarp gerų žmonių“.

Žilevičių šeimoje išsigelbėjusios Rosa Karpuch-Olschwank, Tova Feinstein-Schneider ir Luba Kaplanski-Scher gyvena Izraelyje, rašo laiškus į Telšius A. Žilevičiui ir į Čikagą – S. Žilevičiui. R. Karpuch laiške S. Žilevičiui rašė: „Nei vienos moters po savo mamos negalėjau vadinti mama, išskyrus Jūsų mamą, mielas Stasy. Ji turėjo daug meilės ir negailėjo dalinti jos visiems supantiems. Ji buvo taurios širdies moteris. Amžiną Atilsį Jai“⁵⁸.

Malonu ir naudinga buvo bendrauti su kunigu Juozu Prunskiu, kuris pirmasis JAV pradėjo domėtis lietuviais gelbėtojais ir išleido knygą šia tema.

Vienai pirmųjų Pasaulio Tautų Teisuolės vardas Lietuvoje buvo suteiktas Onai Šimaitei. Ji buvo publicistė, bet, atrodo, neišleido nė vienos savo knygos. Jos rašiniai įvairiausiuose leidiniuose pasklido po visą pasaulį. Ji mylėjo knygą ir raštą, ir kiekvienoje išdalytoje knygoje, kiekviename jos ranka parašytame žodyje slypėjo jos širdies gerumas. Ji maitino ir gelbėjo mirti pasmerktus žmones, visą save išdalijo žmonėms, nepalikdama sau nieko, išskyrus nuovargį,

skausmą ir kančias hitleriniuose konclageriuose.

O. Šimaitė buvo nepaprastai jautri asmenybė, mylinti gamtą ir visa kas gyva. Viename laiške iš Paryžiaus ji rašė savo draugui į Lietuvą: „Gyvendama Paryžiuje kelis metelius lesinau balandžius. Sulesdavo jie man kas mėnesį 6 kg geros rūšies ryžių. Ir neduok Dieve, jei laiku atskridę nerasdavo pabertų ryžių. Tada snapais daužydavo langą. Tai mielas, bet labai karingas paukštis – daug egoizmo – vien sau ir jokio riteriško savo damų atžvilgiu“.

O. Šimaitė mirė senelių prieglaudoje netoli Paryžiaus, ir negalima padėti gėlių ant jos kapo – jo nėra. Pagal testamentą jos kūną išsivežė Medicinos fakultetas. Ši tauri moteris išgelbėjo daugiau kaip du šimtus gyvybių. Didžiausias jos nuopelnas – begalinė meilė žmogui iki paskutinės gyvenimo minutės ir net po jos.

GELBĖTOJŲ ATMINIMO ĮAMŽINIMAS

1944–1949 m. Penkerius metus Vilniuje gyvuoja Žydų muziejus. Nedidelėse salėse eksponuojami žydų kultūros paminklai ir liudijimai apie tautos žūtį, vyrauja Holokausto tema. Keliuose stenduose – žydų gelbėtojų Elenos Kutorgienės, Marijos Leščinskienės ir kitų portretai.

1957 m. Filypo Fridmano knyga „Mūsų brolių gelbėtojai“⁵⁹. Joje rašoma apie K. Grinių, M. Krupavičių, J. Aleksą, A. Nekrasovą, K. Borutą ir kt.

1953 m. Izraelis. Pradedama veiklą visuomeninė komisija, svarstanti, kam skirti Pasaulio Tautų Teisuolio vardą įteikiant diplomą ir atminimo medalį. Įstatymas dėl šio vardo suteikimo pa-

tvirtintas Knesete (Izraelio parlamente). 1966 m. šis garbingas vardas suteiktas Julijai Vitkauskienei (diplomas Nr. 184) ir Onai Šimaitei (diplomas Nr. 191), 1967 m. – Sofijai Binkienei (diplomas Nr. 383). Iki 1998 m. Pasaulio Tautų Teisuolio vardas suteiktas 332 Lietuvos piliečiams.

1967 m. Knyga „Ir be ginklo kariai“. Joje išvardyta daugiau kaip 400 gelbėtojų ir išgelbėtųjų pavardžių.

1988 m. Holokausto muziejus Vašingtone. Remiantis Jad Vašemo instituto Izraelyje duomenimis, sudarytas 200 gelbėtojų iš Lietuvos sąrašas.

1989 m. Lietuvoje atkuriamas Žydų muziejus. Jau 1990 m., kai muziejus dar neturėjo patalpų, surengta ekspozicija „Kas atsišaukė į SOS signalą“, kurioje parodyta 60 gelbėtojų nuotraukų.

1992 m. *liepos 28 d.* Atidengtas paminklas „Mėnulio šviesa“ japonų konsulo Senpo Sugiharos atminimui. Šis paminklas – tai žydų tautos dėkingumo ženklas visiems gelbėtojams, todėl pastatytas ne Kaune, kur gyveno japonų konsulas, o Vilniuje, prie muziejaus, kuriame surengta Holokausto ekspozicija. Paminklo sukūrimo iniciatorius – Emanuelis Zingeris, autoriai – Goiči Kitagava ir Vladas Vildžiūnas.

1992 m. *rugsėjo 23 d.* Pirmą kartą grupei gelbėtojų įteiktas Lietuvos Prezidento apdovanojimas Žūvančiųjų gelbėjimo kryžius. Iki 1998 m. šis apdovanojimas įteiktas 152 asmenims. 1997 m. rudenį pirmą kartą apdovanoti trys Kanadoje ir viena JAV gyvenantys lietuviai.

1995 m. Atidaryta Teisuolių galerija Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus patalpose (Pylimo g. 4). Joje – 102 dideli gelbėtojų portretai. Pagrindinis rėmėjas – Amerikos centras Lietuvo-

je. Autoriai ir vykdytojai – Michailas Erenburgas, Vidas Ilčiukas, Gajanė Leonenko, Jūratė Razumienė ir Viktorija Sakaitė.

1997 m. Knyga „Gyvybę ir duoną nešančios rankos...“ Sudarytojai: M. Erenburgas ir V. Sakaitė.

1998 m. Paruošta kilnojamoji paroda „Teisuolių galerija“, pritaikyta eksponavimui neparodinėse patalpose. Dizaineris – Henrikas Kostanianas, tekstai – Viktorijos Sakaitės.

IŠVADOS

Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Gelbėtojų skyriaus archyve sudarytas *daugiau kaip 2300 šeimų*, Lietuvos teritorijoje gelbėjusių žydus, vardinis sąrašas. Jame nurodytos gelbėtojų pavardės, kur tuo metu gyveno šeima, kuo vertėsi, kiek buvo vaikų, gelbėtų žydų pavardės ar vardai, išgelbėtų žmonių skaičius. Jei žydų šeimai ar pavieniams asmenims nepavyko išsigelbėti, aprašomas jų ir gelbėtojų likimas.

Pagal dokumentuose rastus adresus, kaimynų liudijimus išsiuntinėta anketa, į kurios klausimus atsakė 887 šeimos. Gauta nemažai nuotraukų, prisiminimų, spaudos iškarpu, laiškų. Juos iš įvairių pasaulio šalių siunčia likę gyvi išgelbėtieji ir jų artimieji.

Sudarytas ir išgelbėtųjų vardinis sąrašas, kuriame apie 3000 pavardžių ir vardų, nurodoma, iš kur kilę išgelbėtieji, kur ir pas ką jie rado prieglobstį. Tačiau į tą skaičių neįtrauktos tokios informacijos kaip ši, išspausdinta „Atgimime“:

„Felikso Bugailiško pastangomis 1941 m. liepos 16 d. iš Šiaulių kalėjimo buvo paleista daugiau kaip 200 žmonių,

kurie buvo atsisakę vykti į getą, už tai SS areštuoti ir pasodinti į kalėjimą⁶⁰.

Arba: „Profesorius Mažylis ir mokytoja Petronėlė Lastienė slapta gabeno iš Kauno geto mažamečius žydukus ir rūpinosi tolimesne jų apsauga ir globa“⁶¹.

Tačiau yra ir tokios informacijos, kuria remiantis galima atsekti visą vienos šeimos gelbėjimo procesą. Pvz.: „Goldšteinų keturių asmenų šeimą iš Eržvilko gelbėjo Bronius ir Vanda Ambrazevičiai⁶², Bandzinų šeima⁶³, Juškių šeima⁶⁴, Kriskių šeima⁶⁵, Pakutinskių šeima⁶⁶, Pocių šeima⁶⁷, Puišių šeima⁶⁸, Stirbių šeima⁶⁹, Sturonų šeima⁷⁰, Tarvainių šeima⁷¹, Apolinaras ir Ona Žemaičiai⁷²“.

Gelbėjimą lėmė įvairios priežastys. Nuoširdžiai tikintys katalikai ūkininkai negalėjo ramiai stebėti, kaip žudomi kaimynai, gelbėti artimą jiems buvo šventa pareiga; inteligentija slėpė žydus, su kuriais kartu lankė gimnaziją, studi-

javo, dirbo. Dalis gelbėtojų tai aiškina tiesiog noru priešintis okupantų prievartai.

Iš žinomų mokytojų, gydytojų, advokatų, rašytojų, muzikantų, profesorių, tiesiog tarnautojų gelbėtojų sąrašė yra 237 asmenys.

Gelbėtojų sąrašė ir 120 kunigų, dvi kunigų seminarijos, keturi vienuolynai.

Visi kiti gelbėtojų sąrašė – mažų Lietuvos miestelių gyventojai, paprasti kaimo ūkininkai, patys auginę duoną ir sugėbėję dalytis ja su artimu.

Šį darbą norėtusi baigti ištrauka iš Talmudo: „Teisuolių darbai – tai grūdai, kurie gali ilgai ir tyliai gulėti istorijos dirvoje, kol pajutę šilumą ir drėgmę, sukaupę savyje naujus sveikus sėvius, pradeda dygti, žydėti ir nešti gausius vaisius“. Mums reikia tik atminti ir išsaugoti. Tauta gyva savo atmintimi.

Nuorodos

¹ A. Švarc-Bart, *Poslednij iz pravednikov*, biblioteka-Alija, 1978, s.1.

² I. Arad, *Holokaust*, Jerusolaim, 1990, p. 49–50.

³ Ibid., p. 83.

⁴ Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Gelbėtojų skyriaus archyvas (toliau – VVGŽMGSA), b. 14.

⁵ Ibid., b. 19.

⁶ Ibid., b. 409.

⁷ Ibid., b. 287.

⁸ Ibid., b. 500.

⁹ Ibid., b. 642.

¹⁰ Ibid., b. 286.

¹¹ Ibid., b. 386.

¹² Ibid., b. 77.

¹³ Ibid., b. 60.

¹⁴ Ibid., b. 46.

¹⁵ Ibid., b. 341.

¹⁶ Ibid., b. 525.

¹⁷ Ibid., b. 512.

¹⁸ Ibid., b. 645.

¹⁹ Ibid., b. 588.

²⁰ Ibid., b. 520.

²¹ Ibid., b. 160.

²² Ibid., b. 365.

²³ Ibid., b. 163.

²⁴ Ibid., b. 24.

²⁵ Pereco Remeno 1992 m. vasario 18 d. laiškas, ibid., b. 646.

²⁶ Ibid., b. 465.

²⁷ Ibid., b. 98.

²⁸ Ibid., b. 92.

²⁹ Ibid., b. 642.

³⁰ Ibid., b. 255.

³¹ *Ir be ginklo kariai*, sudarytoja S. Binkienė, Vilnius, 1967, p. 100–101.

³² VVGŽMGSA, b. 537.

³³ Ibid., b. 137.

³⁴ Ibid., b. 290.

³⁵ Ibid., b. 736.

³⁶ Ibid., b. 675.

³⁷ Ibid., b. 395.

- ³⁸ Ibid., b. 789.
- ³⁹ Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. R. 1673, ap. 1, b. 1326.
- ⁴⁰ VVGŽMGSA, b. 305.
- ⁴¹ Ibid., b. 396.
- ⁴² Ibid., b. 99.
- ⁴³ Ibid., b. 46.
- ⁴⁴ "Lietuvių kova už žydų laisvę", *Atgimimas*, 1991, Nr. 43, 45–49, 52; 1992, Nr. 2–10.
- ⁴⁵ Ibid., 1991, Nr. 47.
- ⁴⁶ VVGŽMGSA, b. 409.
- ⁴⁷ "Lietuvių kova už žydų laisvę", *Atgimimas*, 1992, Nr. 3.
- ⁴⁸ Ibid., 1992, Nr. 4.
- ⁴⁹ Ibid., 1992, Nr. 5.
- ⁵⁰ VVGŽMGSA, b. 296.
- ⁵¹ *Atgimimas*, 1991, Nr. 45.
- ⁵² VVGŽMGSA, b. 386.
- ⁵³ *Atgimimas*, 1991, Nr. 45.
- ⁵⁴ Martirologas, anketa Nr. 31, 1948 m. vasario 9 d.
- ⁵⁵ VVGŽMGSA, b. 175.
- ⁵⁶ Danutės Karužienės informacija, Čikaga, 1996 m. rugpjūčio 16 d., *ibid.*, b. 704.
- ⁵⁷ Ibid., b. 72.
- ⁵⁸ Ibid., b. 646.
- ⁵⁹ *Their brothers' keepers*, by Philip Friedman, New York, 1957.
- ⁶⁰ *Atgimimas*, 1992, Nr. 2.
- ⁶¹ Ibid., 1991, Nr. 48.
- ⁶² VVGŽMGSA, b. 112.
- ⁶³ Ibid., b. 769.
- ⁶⁴ Ibid., b. 773.
- ⁶⁵ Ibid., b. 774.
- ⁶⁶ Ibid., b. 775.
- ⁶⁷ Ibid., b. 776.
- ⁶⁸ Ibid., b. 777.
- ⁶⁹ Ibid., b. 780.
- ⁷⁰ Ibid., b. 781.
- ⁷¹ Ibid., b. 782.
- ⁷² Ibid., b. 784.

Viktorija Sakaitė

RESCUE OF JEWS

S u m m a r y

The first Jewish settlers came to Lithuania in the 14th century, during the reign of Gediminas, the Grand Duke of Lithuania. In course of centuries the Jews made comparatively small, but a very original community in Lithuania. The Lithuanian Jewish community occupies an important place in the Jewish people's history for its contribution to the Jewish culture. From generation to generation Jews and Lithuanians lived peacefully side by side. In 1939, the population of the Jewish community was 240 thousand people. During the Nazi occupation, 94 out of every hundred Jewish people, were executed by the Nazis. Nevertheless, hundreds of Jews were rescued by the Lithuanian, Polish, Russian or Byelorussian people.

The Nazis inflicted different penalties on Jew rescuers. People, who justified themselves, that they did it just for money, were imprisoned for three months. Those, whose excuse was based on Catholic morals "You shall not kill" were executed. The same

penalty was inflicted on the whole rescuer's family, including infants. The farms of the rescuers were either burnt down or given to the informer. The activities of such rescuers were equaled to being a partisan, and consequently, the capital punishment was inflicted on them. A Lithuanian rescuer J. Rutkauskas, like a well-known Schindler, sheltered Jews at his home and forged identity documents for them. J. Rutkauskas saved the lives of more than 150 Jews. In 1944, he was executed by the Nazis. After his death, J. Rutkauskas was given the name of "Righteous Gentiles" by Israel. The archive of the Gaon Jew Museum in Vilnius has a Register, which holds records of 2300 names of family-rescuers. Among them there are: 237 representatives from intelligentsia — teachers, doctors, lawyers, writers, musicians and professors; 237 office employees; 120 priests; two seminaries; four monasteries. The Register of rescued Jews holds records of 3000 names.